

Vybrané otázky resocializace a práce s delikventy

(Podpořeno v rámci Edukace jako nástroj prevence a sociální exkluze v Ústeckém kraji“
(19/SML0723/SOPD/KH).

Selected aspects of resocialization and treatment to offenders

(Supported by project „Education as a tool of prevention and social exclusion in Usti Region
(CZ)“ (19/SML0723/SOPD/KH).

Slavomil Fischer

Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně; ČR

Anotace:

V článku jsou podrobeny diskusi následující aktuální problémy speciální pedagogiky. Jedná se o důležité otázky, spojené s působením na korekci chování ve smyslu akceptovatelného společenského uplatnění jedinců s antisociálním chováním (delikvencí). Prvním problémem je otázka společenské funkce trestu v souvislosti s trendem jej humanizovat. Druhou, dlouhodobě a aktuálně diskutovanou otázkou, je účinnost terapie a práce s výše uvedenou skupinou osob.

Klíčová slova:

Specifické potřeby v oblasti sociálních vztahů; antisociální chování; funkce trestu; účinnost terapie a práce s delikventy; charakter; svědomí

Abstract:

The subject of the article is a discussion of following topical problems of special education. These are important questions related to the education and self actualization of individuals with antisocial behavior (delinquency) in the society. The first problem is the social function

of punishment in connection with the trend of its humanization. The second, very often discussed problem is the effectiveness of therapy and work with the above-mentioned group of people.

Key words:

The specific needs of social relations; antisocial behavior; the function of punishment; the effectiveness of therapy and treatment with offenders; character; conscience

Uvedení do problematiky:

Do systému obranných mechanismů společnosti vůči antisociálnímu, delikventnímu chování, patří specifický soubor sankcí. Ten je uplatňován prostřednictvím psaných, zákonných norem konkrétní společnosti¹. Jsou v nich označeny a popsány delikty, a také závažnější kriminální činy. Podle míry společenské nebezpečnosti jsou jim přiřazovány odpovídající tresty. Také jsou stanovována pravidla jejich uplatňování, a další související podmínky. K těmto podmínkám patří především dvě následující otázky². První z nich se týká účinnosti trestu jako společenské kategorie. Trestu, který reflektuje společenské dění, a aktuální úroveň společnosti. Druhá se pak zabývá zatím dlouhodobě, ne zcela spolehlivě zodpovězenou otázkou, kterou je účinnost práce s osobami, které se dopouštějí delikvence a kriminality (antisociálního chování). Oba tyto problémy jsou dlouhodobými a aktuálními problémy pro psychologii, speciální pedagogiku a další disciplíny tzv. pomáhajících profesí. Jejich řešení je pak realizováno působením na uvedené jedince v rámci penitenciárního procesu.

Diskutovaný problém:

● **Společenská funkce trestu z pohledu speciální pedagogiky**

V současné době probíhají diskuse o smyslu trestu a s ním souvisejícím obsahu penitenciární péče. Pochopitelně ve vztahu k poslání a cílům³. V popředí stojí dvě základní

¹ KRATOCHVÍLOVÁ, I. *Základy práva a rodinné právo*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2007.

² FISCHER, S., ŠKODA, J. *Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada Publishing, 2009.

³ FISCHER, S. *Etapedie v penitenciární praxi*. Ústí nad Labem: Acta Universitatis Purkynianae, 2006.

koncepte. Jedná se o teorie odplaty a teorie prevence. Uvedené koncepční přístupy ve skutečnosti nejsou ničím novým.

Teorii odplaty zastávali již například Aristotelés, Tomáš Akvinský, Kant, Hegel.⁴ Vycházeli z přesvědčení, že člověk je osoba s vnitřní svobodou. Díky této vnitřní svobodě je schopen určovat odpovědnost za své jednání. Tyto teorie chápaly jedince zásadně jako přičetného, který za to co koná, nese odpovědnost. Nepopíraly existenci psychicky nemocných osob. Ty jsou považovány za výjimku. Porušování zákonných norem zasluhuje trest. Trest se neukládá pro nemorální charakter jednání, ale pouze pro jeho nezákonnost. Spravedlnost je spatřována v tom, že je odplatou vyrovnáváno bezpráví a znovu obnovena spravedlnost.

Teorie prevence (teorie předcházení) vidí smysl trestu v ochraně společnosti a v polepšení zločince. Trest je pojímán jako terapie, vedoucí k zabránění případného budoucího delikventního jednání. Tyto teorie pracují s otázkou provinění. A to tak, že jej chápou jako psychosociálně podmíněné chování, tedy v podstatě jako nemoc. Namísto imperativu „Vina vyžaduje trest“ nastupuje jiný imperativ „Nemoc vyžaduje léčení“.⁵

Charakter penitenciární péče vychází z filozofie a účelu trestu, a představ většinové společnosti o tom, jakým způsobem se má s pachateli kriminálního jednání zacházet. Výše uvedená původní filozofie trestu starověké společnosti spočívala v zastrašení pachatelů a v odplatě za spáchaný trestný čin, ve smyslu „oko za oko, zub za zub“. Trest musel přinášet podstatnou újmu pachateli na životě, zdraví, majetku, či cti. Takové pojetí pro naši dnešní sociokulturní normu nepřichází v úvahu. V stávajícím pojetí trestu je transparentní etopedický základ. Trest je spojen se snahou o změnu pachatele a jeho napravení, spočívajícím zejména v projevení lítosti nad spáchaným činem, což se odráží v pojmu „paenitentia“.⁶

Zkušenost s pouhou odplatnou funkcí trestu ukázaly na jeho neúčinnost z hlediska ochrany společnosti. Proto je účel trestu doplňován o funkci regulativní, která by měla tuto účinnost podstatně zvýšit. Ochrana společnosti je zajišťována prostřednictvím izolace pachatele, jeho odstrašením a změnou ve vzorcích chování. Respektive změnou

⁴ ANZENBACHER, A. *Úvod do filozofie*. Praha: Portál, 2004.

⁵ ANZENBACHER, A. *Úvod do filozofie*. Praha: Portál, 2004.

⁶ NETÍK, K., NETÍKOVÁ, D., HÁJEK, S. *Psychologie v právu*. Praha: C.H.Beck, 1997.

osobnostních vlastností a psychických charakteristik. Regulační funkce se díky rozvoji pedagogických a psychologických věd, včetně speciální pedagogiky, posouvá na ose od primitivního odstrašování (deterrence approach)⁷, směrem k možné trvalé změně v budoucím chování konkrétního jednotlivce ve smyslu korekce jeho životního způsobu do společensky žádaných nebo alespoň přijatelných forem.

Kritériem účinnosti trestu, který plní regulativní funkci je míra eliminace společensky nebezpečného jednání a jeho případné recidivy. To lze vyjádřit tak, že účinný je takový minimální trest, který zamezí opakování kriminálního chování. V současných odborných přístupech k funkcím trestu dochází k schizmatickému rozporu. Ten spočívá v dlouhodobém řešení zdánlivě protikladných hledisek „trestu versus zacházení“ (punishment vs. treatment)⁸. Řešení tohoto rozporu lze nalézt v efektivitě trestu z hlediska přístupu a požadavků konkrétní společnosti.

Zkušenosti s trestem, omezeným na pouhou izolaci a odstrašení ukazují, že nejúčinnější je přístup postupného prodlužování izolace a zotřování sankce, vedoucí v extrémních případech až k absolutnímu trestu. Tento přístup je z hlediska stávajících společenských trendů, a rovněž z hlediska poslání speciální pedagogiky neschůdný. Zmíněným trendem a východiskem pro speciální pedagogiku je otázka humanity. Je nezbytné se tedy orientovat na dosažení změn v osobnosti delikventů, a to pokud možná trvalou, jak jsme již uvedli výše.

● Účinnost terapie a práce s delikventy

Cílem předchozího textu bylo poukázat na nosnou ideu, která se postupně začala v rámci penitenciárního procesu uplatňovat. Tento trend a zároveň cíl můžeme v současnosti z hlediska uplatnění speciální pedagogiky a psychologie v rámci penitenciární péče označit jako dominantní. Jedná se o otázku změny (a to pokud možno trvalé) v osobnostních charakteristikách pachatelů kriminálního chování. V souvislosti s touto nosnou myšlenkou se ze zcela pochopitelných důvodů objevila otázka účinnosti psychologických, speciálně

⁷ SMITH, A.B., BERLIN, L. *Treating the Criminal Offender*. Heidelberg: Springer, 1988.

⁸ SMITH, A.B., BERLIN, L. *Treating the Criminal Offender*. Heidelberg: Springer, 1988.

pedagogických a dalších specializovaných terapeutických postupů, které si takové změny stanovily za cíl.

V historii penitenciární péče se objevilo nesčetně pokusů o konstituování výchovných teorií. Byla realizována řada různých experimentů. Pokusy o dosažení požadovaných změn v osobnosti delikventů byly často postaveny na intuici, než na zkušenostech z úspěchů či nezdarů z minulosti. Poté docházelo k snahám o statistické zjištění účinnosti konkrétních aktivit v rámci terapie a etopedie⁹.

V 60. letech minulého století byla celkově předpovězena otázce účinnosti terapie z hlediska osobnostních změn vězňů negativní budoucnost. Důvodem byly například závěry velmi známé Cambridge- sommervillské studie¹⁰, jejíž cíle bylo prozkoumat účinnost právního poradenství a pomoci juvenilní delikventní populaci. Publikované výsledky neprokázaly statisticky významné rozdíly mezi vychovávanou a kontrolní skupinou respondentů. Následně na to byly realizovány průzkumy v Evropě a v USA, převážně se stejnými závěry. Výsledky záměrného, formativního (korektivního) působení na delikventní jedince jsou z hlediska prokázání jeho účinnosti pochybné. Přes tato zjištění pokusy o dosažení osobnostních změn pokračovaly, výše uvedené závěry byly ignorovány s výjimkou sociologicko- behaviorálních kruhů¹¹.

K dalšímu rozsáhlému hodnocení účinnosti korektivních aktivit došlo v 70. letech, kdy znovu negativní závěry byly shrnuty v roce 1975. V souvislosti s nimi se objevil Martinsonův článek pod názvem „Co působí?“. V něm shrnul dosavadní, vesměs negativní závěry předních odborníků, vzhledem k účinnosti působení na vězeňskou populaci. Tato zpráva se stala oprávněně předmětem kritiky, neboť nebrala v úvahu různé typy výchovných a terapeutických aktivit, a jejich případnou účinnost vůči vězňům z hlediska psychosociálních rozdílů, které mezi nimi jsou. Nepřinesla v podstatě zásadní zjištění. Její přínos však spočívá v tom, že přiměla odborníky a vědce k zpřesnění analytických metod při zjišťování efektivity práce s delikventy.

⁹ INCIARDI, A. *Trestní spravedlnost*. Praha: Victoria Publishing, 1994.

¹⁰ TITTLE, CH. R., PATERNOSTER, R. *Social Deviance and Crime: An Organizational and Theoretical Approach*. New York: Oxford University Press, 2000.

¹¹ INCIARDI, A. *Trestní spravedlnost*. Praha: Victoria Publishing, 1994.

V roce 1952 napsal Eysenck text, který vyvolal ostré diskuse v odborných kruzích, neboť zpochybnil dosavadní teoretické výsledky o účinnosti terapie. Přesto, že se nejednalo o vyjádření konkrétně k terapii uplatňované vůči delikventním jedincům, je nezbytné se o tomto stanovisku zmínit. Zdůraznil totiž tu skutečnost, že účinnost lze prokázat pouze srovnáním pacientů léčených terapií s pacienty neléčenými. Srovnal výsledky řady studií¹² se závěrem, že léčebnou účinnost psychoterapie nelze považovat za prokázanou. Jako reakce následovala řada výzkumných studií, které se účinnost snažily prokázat. Kratochvíl¹³ shrnuje výsledky současných nejlepších realizovaných projektů, zaměřených na zjišťování účinnosti terapie. Konstatuje, že byla prokázána účinnost vybraných terapeutických forem s diferencovanými účinky těchto forem, s ohledem na typ klienta z hlediska konkrétních problémů a odlišnosti obranných mechanismů. Dále pak také na skutečnost, že byl také prokázán vliv nesespecifických faktorů, zachycených v placebo skupinách. Tyto vlivy jsou však významně nižší než účinek specifických terapeutických postupů.

Závěr:

Humanizace výkonu trestu je jedním z pilířů českého penitenciárního procesu, pro jehož reformu se náš stát po roce 1989 rozhodl s cílem vyrovnat se standardu zemí Evropské unie. Je otázkou, do jaké míry lze z hlediska humanizace dojít, aby ještě trest zůstal trestem. Humanizace trestu nemůže snižovat účinnost trestu, trest musí stále obsahovat určitou míru újmy pro jednotlivce. Humánní trest je tedy trestem nezbytně nutné újmy po nezbytně nutnou dobu, doplněným takovým zacházením s provinilcem, aby plnil regulativní funkci, spočívající jak v ochraně společnosti, tak rovněž v osobnostních změnách.¹⁴

Delikventní subkultura je z psychologického, etopedického i terapeutického hlediska velmi heterogenní skupina. Psychologie předkládá různé teorie charakteru, a klasifikace souvisejících vlastností. Existují různé vlastnosti charakteru, jako například vytrvalost,

¹² KRATOCHVÍL, S. *Základy psychoterapie*. Praha: Portál, 2006.

¹³ KRATOCHVÍL, S. *Základy psychoterapie*. Praha: Portál, 2006.

¹⁴ FISCHER, S., ŠKODA, J. *Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada Publishing, 2009.

přesnost, apod. Ty jsou však ze společenského morálního hlediska eticky neutrální. Z pohledu speciální pedagogiky je jádrem charakteru osobní morálka. V takovém případě proto můžeme vymezit charakter jako integrovaný systému rysů nebo behaviorálních tendencí, který umožňuje jedinci reagovat relativně konzistentním způsobem s respektem k morálním požadavkům¹⁵. Toto vymezení odpovídá lidovému pojetí charakterního a bezcharakterního člověka. Souvisí s principem morality. Ten lze vymezit jako regulaci chování, založenou na způsobilosti brát v jednání zřetel k etickým normám. V praxi se jedná o vývoj od egocentrismu, egoismu, až k prosociálnímu jednání.

Morální vývoj každého člověka je určován mírou interiorizace etických norem, přičemž tento vývoj prochází různými stádii. J. Piaget¹⁶ rozlišuje stádium heteronomní, kdy je chování určováno normami převzatými od druhých (zejména rodičů), a stádium autonomní, kdy je chování již určováno interiorizovanými normami. V dospělosti se mohou projevat oba stupně morálky, řada lidí se chová podle etických principů morálky pouze proto, aby se vyhnula nepříjemným společenským důsledkům. Dospět k chování prosociálnímu je vysoký charakterový rys. Pokud v našem textu hovoříme o účinnosti práce s delikventy, je právě tento problém předmětem pro úvahu z hlediska cílů této práce.

Vytvořené morální vlastnosti jsou spojovány s vyššími formami regulace jednání. Jedná se o vnitřní instanci dohlížející na dodržování sociokulturních norem. V podstatě jde o svědomí. Obsah svědomí je u každého jiný. Každý posuzuje to co je dobré, a co je špatné, odlišně. Jeden člověk může mít stejně intenzivní výčitky za to, že někoho fyzicky neudeřil (byla k tomu příležitost, zasloužil si to), druhý může mít stejné výčitky za to, že to udělal. Otázka citlivosti a dospělosti svědomí souvisí s okolnostmi průběhu morálního vývoje. Ze zkušeností víme, že ve svědomí dochází k vyšší autonomii, když se nad sebou člověk začne více a hlouběji zamýšlet. Speciální pedagogika zde nachází možnost v rámci racionální terapie, a ve výchově k zvýšení právního povědomí.

¹⁵ NAKONEČNÝ, M. *Základy psychologie osobnosti*. Praha : Management Press, 1993.

¹⁶ PIAGET, J, INHELDEROVÁ, B. *Psychologie dítěte*. Praha: Portál, 2001.

Snaha nalézt jedinečnou metodu úspěšného zacházení a ovlivňování těchto osob se zatím spíše mívá účinkem. K psychologickému a speciálně pedagogickému působení a terapii můžeme přistupovat dvěma přístupy:

- jako „terapeuti praktici“, kteří se s pedagogickým, etopedickým optimismem a vírou ve smysluplnost svého počínání snaží působit na odstranění nežádoucích vzorců chování konkrétního jednotlivce, nebo alespoň na jeho zmírnění či částečné transformace do sociálně přijatelných forem
- jako „terapeuti vědci“, chladně a s rozvahou měřící proměnné a zjišťující statistickou významnost šetřených jevů

Potřebné je zcela jistě propojení obou přístupů. Společnost však nemůže čekat, až dojde ke konečné odpovědi na nevyřešenou otázku toho, co je v etopedickém působení účinné, a co není. Každá etopedická metoda působení a ovlivňování může být vůči někomu účinná. Metodika výzkumu však zatím není schopna stanovit, pro koho je která z aktivit etopedické terapie nejvhodnější a účinná. Z pohledu etopeda optimisty je nutné přistupovat k dosažení změn v osobnosti jedince ve smyslu „Semper aliquid heret¹⁷“.

¹⁷ „Vždy něco zůstane“, pozn. autora

Použitá literatura:

- 1) ANZENBACHER, A. *Úvod do filozofie*. Praha: Portál, 2004.
- 2) BLAŽEK, P., FISCHER, S., ŠKODA, J. *Delikvence. Analýza produktů činnosti delikventní subkultury jako diagnostický a resocializační nástroj*. Praha: Grada Publishing, 2019, ISBN 978-80-271-2013-0.
- 3) FISCHER, S. *Etopedie v penitenciární praxi*. Ústí nad Labem: Acta Universitatis Purkynianae, 2006.
- 4) FISCHER, S., ŠKODA, J. *Speciální pedagogika. Edukace a rozvoj osob se somatickým, psychickým a sociálním znevýhodněním*. Praha: TRITON, 2008. 205 s. ISBN 978-80-7387-014-0.
- 5) FISCHER, S., ŠKODA, J. *Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada Publishing, 2009. 224 s. ISBN 978-80-247-2781-3.
- 6) FISCHER, S., ŠKODA, J., SVOBODA, Z., ZILCHER, L. *Speciální pedagogika. Edukace a rozvoj osob se specifickými potřebami v oblasti somatické, psychické a sociální*. Praha: TRITON, 2014. 304 s. ISBN 978-80-7387-792-7.
- 7) FISCHER, S., ŠKODA, J. *Sociální patologie. Závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení*. Praha: Grada Publishing, 2014. 232 s. ISBN 978-80-247-5046-0.
- 8) FISCHER, S., VETEŠKA, J. Problematika adaptace na vazební uvěznění jako problém pro andragogickou intervenci. In VETEŠKA, J. (ed.) *Vzdělávání dospělých 2017 – v době rezonujících společenských změn = Adult Education 2017 – in times of resonant social changes: proceedings of the 7th International Adult Education Conference, 11-12th November 2017 Prague*. Praha: Česká andragogická společnost, 2018, s. 177-182. ISBN 978-80-906894-2-8.
- 9) FISCHER, S., VETEŠKA, J. Překážky resocializace v penitenciární praxi z hlediska psychologie a andragogiky – výsledky longitudinálního výzkumného šetření. In VETEŠKA, J. (ed.) *Vzdělávání*

dospělých 2018 – transformace v éře digitalizace a umělé inteligence = Adult Education 2018 – transformation in the era of digitization and artificial intelligence: proceedings of the 8th International Adult Education Conference, 11-12th December 2018 Prague. Praha: Česká andragogická společnost, 2019, s. 29-38. ISBN 978-80-906894-4-2.

- 10) INCIARDI, A. *Trestní spravedlnost*. Praha: Victoria Publishing, 1994.
- 11) KRATOCHVÍL, S. *Základy psychoterapie*. Praha: Portál, 2006.
- 12) KRATOCHVÍLOVÁ, I. *Základy práva a rodinné právo*. Ústí nad Labem: PF UJEP, 2007.
- 13) NETÍK, K., NETÍKOVÁ, D., HÁJEK S. *Psychologie v právu*. Praha: C. H. Beck, 1997.
- 14) RAINE, A. *The Psychopathology of Crime. Criminal Behavior as a Clinical Disorder*. San Diego: Academic Press, 1993.
- 15) SMITH, A. B., BERLIN, L. *Treating the Criminal Offender*. Heidelberg: Springer, 1988.
- 16) TITTLE, CH. R., PATERNOSTER, R. *Social Deviance and Crime: An Organizational and Theoretical Approach*. New York: Oxford University Press, 2000.
- 17) VETEŠKA, J., ŽUKOV, I., FISCHER, S. Uvěznění a rozvoj nevhodných obranných mechanismů jako problém pro resocializaci. *Česká a slovenská psychiatrie*. 2017, vol. 113, no. 4, s. 185 - 189., ISSN 1212-0383.